

De geheime oorlog tussen de CIA en de KGB

Ook in de laatste fase van de Koude Oorlog ging de strijd tussen de inlichtingendiensten van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie in alle hevigheid door. Dit blijkt na lezing van *Spy Handler: Memoir of a KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen and Aldrich Ames* van Viktor Tsjerkasjin en Gregory Feifer, dat begin dit jaar in New York verscheen. Ben de Jong las dit boek en vergeleek het met drie andere lijvige boeken over de CIA en de KGB die de laatste jaren verschenen zijn.

Ben de Jong

Dit artikel verscheen in het themanummer over de Koude Oorlog van *Nieuwste Tijd*, *Kwartaaltijdschrift voor eigentijdse geschiedenis*, nr. 14, juni 2005, pp. 73-84.

In april 1985 werd de CIA-agent Adolf Tolkatsjov door een team van het Zevende Directoraat van de KGB (observaties), bijgestaan door leden van de Groep Alfa¹, gearresteerd. De arrestatie verliep uiterst professioneel op een stille weg zo'n vijftig kilometer buiten Moskou, niet ver van zijn datsja. Tolkatsjov bood geen weerstand. Hij kreeg een dik touw tussen zijn tanden geklemd om te verhinderen dat hij een gifcapsule zou doorbijten. Zijn jas en bloes werden uitgetrokken voor het geval er een capsule in een kraag was genaaid en vervangen door een blauw KGB-trainingspak. Deze voorzorg had te maken met de arrestatie in 1977 van een andere CIA-agent, de sovjetdiplomaat Alexander Ogorodnik, die kans had gezien kort na zijn arrestatie een door de CIA geleverde capsule met cyanide door te bijten, met de dood tot gevolg. Tolkatsjov werkte bij een wetenschappelijk bureau dat opdrachten uitvoerde voor de sovjetluchtmacht en had in zes jaar tijd tienduizenden pagina's met geheime militaire technologie aan de CIA doorgegeven. Na een geheim proces werd hij, zoals in de Sovjet-Unie gebruikelijk, ter dood veroordeeld en terechtgesteld.

De affaire-Tolkatsjov en veel andere kwesties uit de *intelligence war* in de laatste fase van de Koude Oorlog, komen aan de orde in *The Main Enemy: The Inside Story of the CIA's Final Showdown with the KGB*, geschreven door Milt Bearden, een voormalige medewerker van de CIA en James Risen, journalist van *The New York Times*. De titel van het boek is ontleend aan het gangbare spraakgebruik van de KGB, die de Verenigde Staten doorgaans aanduidde als *glavny vrag* (hoofdvijand) of *glavny protivnik* (hoofdtegenstander). Bearden en Risen geven zeer veel informatie over de werkwijze van zowel de CIA als de KGB. Hun boek is deels gebaseerd op oral history, waaronder tal van interviews met Amerikaanse en Russische

inlichtingenfunctionarissen. Helaas is niet altijd duidelijk welke bronnen voor een bepaalde episode gebruikt zijn, maar *The Main Enemy* is een meeslepend boek, vol verhelderende anekdotes over de laatste fase van de inlichtingenoorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, een belangrijk onderdeel van de Koude Oorlog. Zo bestond er tussen de KGB en de CIA in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig het zogenoemde Gavrilov-kanaal. Gavrilov was een codenaam die op zich niets betekende, maar via dit kanaal konden de KGB en CIA af en toe in het diepste geheim zaken van gemeenschappelijk belang bespreken en zo de kans op een te grote escalatie van de confrontatie tussen de twee diensten zoveel mogelijk reduceren.

Een van de interessantste figuren in *The Main Enemy* is generaal-majoor Rem Krassilnikov, ten tijde van de arrestatie van Tolkatsjov chef van de eerste afdeling van het Tweede Hoofddirectoraat van de KGB. Het Tweede Hoofddirectoraat was verantwoordelijk voor de bestrijding van spionage op sovjetgrondgebied. Daarbinnen was de eerste afdeling de belangrijkste omdat die zich bezighield met spionage door de Verenigde Staten. Deze spionage werd doorgaans bedreven vanuit de Amerikaanse ambassade in Moskou of andere Amerikaanse vestigingen in de Sovjet-Unie, door CIA-personeel dat daar onder een diplomatieke dekmantel was gestationeerd. Krassilnikov had de leiding over de operatie tegen Tolkatsjov. Hij was nauw betrokken bij diens ondervragingen en voerde ze soms ook zelf uit. Hij komt in de *The Main Enemy* naar voren als een vriendelijke, zelfs vaderlijke figuur. De lezer krijgt haast medelijden als Krassilnikov moet aanzien hoe niet alleen de KGB maar ook de bijna almachtige staat, die hij naar beste vermogen gediend had, na de mislukte staatsgreep van augustus 1991 als een kaartenhuis in elkaar stort. In hetzelfde jaar moet hij ook nog meemaken hoe een CIA-medewerker een onhandige poging doet om hem te rekruteren. Krassilnikov weigert resoluut.

Dubbelspion

Voor de spionage tijdens de Koude Oorlog was 1985 een jaar van hoogtepunten. Behalve Tolkatsjov werden nog tal van andere Amerikaanse agenten in de Sovjet-Unie opgepakt. Krassilnikov en zijn medewerkers kregen tips van de inlichtingendienst van de KGB, het Eerste Hoofddirectoraat, voor het traceren van personen die voor de CIA actief waren. Details over de bron van informatie werden hun uiteraard niet meegedeeld. Pas veel later zou blijken dat een van de bronnen van het Eerste Hoofddirectoraat de CIA-medewerker Aldrich Ames was. Ames werkte vanaf 1985 als agent voor de KGB, nadat hij in één keer een hele reeks namen van KGB'ers en andere Russen die voor de CIA werkten, aan Moskou had doorgegeven.

(Zijn besluit om voor de KGB te gaan werken werd vooral door financiële problemen ingegeven.) Ames was in een uitstekende positie om dit soort informatie aan de KGB door te spelen aangezien hij vanaf 1983 bij de CIA chef contra-inlichtingen was van de afdeling voor de Sovjet-Unie en Oost-Europa, de 'SE-division'.

De SE-division viel onder het Directorate of Operations van de CIA, 'DO' voor insiders, dat zich onder meer bezighield met 'humint' (*human intelligence*), het rekruteren en runnen van agenten. Uit hoofde van zijn functie had Ames toegang tot zeer veel informatie over sovjetburgers, onder wie ook KGB-officieren die voor de CIA werkten. Om te voorkomen dat zij informatie over Ames' verraad zouden doorspelen aan de CIA, gaf Ames als eerste de namen van de KGB'ers door die op de ambassade in Washington voor de Amerikanen werkten. In totaal zou hij vijftientig sovjetburgers verraden en werden door zijn toedoen minstens tien van hen, onder wie verschillende KGB'ers, in de Sovjet-Unie wegens spionage geëxecuteerd.² Tolkatsjov was er een van.

Ames werd in 1994 opgepakt en zit in een Amerikaanse gevangenis levenslang uit zonder kans op vervroegde vrijlating. Het bizarre was dat de KGB informatie over sommige Amerikaanse agenten niet alleen van Ames kreeg, maar ook van FBI-medewerker Robert Hanssen, die rond dezelfde tijd als Ames contact met de KGB had gezocht. Ook de voormalige CIA-medewerker Edward L. Howard, die eind 1985 naar Moskou vluchtte, was een belangrijke bron van informatie voor de KGB. Hierdoor is het in een aantal gevallen onmogelijk geworden om vast te stellen wie nu precies wie verraden heeft. Ames en Hanssen werkten in ieder geval tot het einde van de Sovjet-Unie voor het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB. Van 1991 tot hun arrestatie in respectievelijk 1994 en 2001 leverden zij informatie aan de Russische inlichtingendienst SVR. Deze twee zaken laten zien dat er ook na het einde van de Koude Oorlog geen einde is gekomen aan de spionage tussen de Verenigde Staten en Rusland.

De KGB verkeerde als resultaat van dit alles volkomen onverwacht in de luxe positie dat informatie over verraad van sovjetburgers werd bevestigd door twee of drie onafhankelijke bronnen, die niets van elkaars bestaan als KGB-agenten afwisten. Zowel Ames als Hanssen gaf informatie die leidde tot de arrestatie van de 64-jarige Dmitri Poljakov, een generaal bij de militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie (GROe). Poljakov werkte al vanaf 1961 voor de Amerikanen onder de codenaam TOPHAT. Hij was al veel eerder onder verdenking gekomen, maar de zaak tegen hem kon niet hard gemaakt worden. Waarschijnlijk ontleende hij extra bescherming aan zijn generaalsrang en zijn connecties binnen het sovjetestablishment. De informatie die Ames leverde gaf de doorslag en kostte Poljakov

uiteindelijk de kop. Hij was toen al niet meer in actieve dienst bij de GROe en verbleef dikwijls op zijn geliefde datsja. Begin juli 1985, kort nadat Ames zijn vitale belastende informatie over hem had doorgegeven, werd Poljakov onder het voorwendsel van een officiële ceremonie naar het hoofdkwartier van de GROe genodigd, waar hij in gala-uniform vol onderscheidingen verscheen. Bij binnenkomst werd hij onmiddellijk door vijf stevig gebouwde jongemannen besprongen en op even professionele wijze als Tolkatsjov gearresteerd.

Tsjerkasjin

De voormalige KGB-officier Viktor Tsjerkasjin beschrijft Poljakov in zijn memoires als iemand die toegang had tot topgeheimen.³ Die betroffen niet alleen tal van GROe-operaties, maar ook militaire planning, nucleaire strategie en sovjetonderzoek naar chemische en biologische wapens. Poljakov leverde ook documenten over sovjetbewapening, waaronder antitankraketten, en rapporteerde over de staat van de Vietcong ten tijde van de Vietnamoorlog. Tevens leverde hij de Amerikanen meer dan honderd nummers van het geclassificeerde tijdschrift *Vojennaja mysl* (Militaire gedachte), dat speciaal voor de sovjetleiders werd uitgebracht en artikelen bevatte over militaire strategie en tal van geheime onderwerpen. Voordat hij zich terugtrok op zijn datsja had Poljakov ongeveer achttien jaar voor de CIA gewerkt, wat in de Sovjet-Unie – met haar uiterst strenge veiligheidsregime – uitzonderlijk lang was. Ter vergelijking: de Brits-Amerikaanse agent, tevens GROe-officier, Oleg Penkovski, destijds een belangrijke bron voor de CIA en de Britse dienst MI6, wist begin jaren zestig slechts iets langer dan een jaar voor beide diensten actief te blijven. Hij werd in 1962 gearresteerd en ook hij moest zijn verraad met de dood bekopen.⁴

Hanssen had al in 1979 de eerste aanwijzingen in de richting van Poljakov aan de GROe gegeven. Hij deed dit door contact op te nemen met de sovjethandelsfirma Amtorg, een bekende dekmantel van de GROe in de Verenigde Staten. Hanssen staakte echter zijn werk voor de GROe nadat zijn vrouw zijn activiteiten had ontdekt en hem plechtig liet beloven ermee op te houden. Daar hield hij zich aan tot 1985, toen hij weer contact opnam met de KGB in Washington. Het bijzondere aan Hanssens wijze van opereren was dat hij zijn identiteit nooit aan de GROe en de KGB bekend maakte. Hij ging persoonlijke ontmoetingen met vertegenwoordigers van beide diensten uit de weg en communiceerde via brieven en computerdiskettes die hij in *dead drops* (afgesproken bergplaatsen) achterliet. Langs die weg kreeg hij ook het geld waarmee de GROe en de KGB hem voor zijn diensten beloonden.

Tsjerkasjin schrijft in zijn memoires dat hij geschokt was door de omvang van het verraad aan sovjetzijde (en binnen de KGB) dat door de informatie van Ames en Hanssen in 1985 in alle duidelijkheid aan het licht kwam. Als KGB-officier in Washington had hij hun informatie het eerste op zijn bureau gekregen. Tsjerkasjin was hoofd van Lijn KR (*kontrrazvedka*, contra-inlichtingen) op de sovjetambassade in Washington en uit dien hoofde verantwoordelijk voor het tegengaan van penetraties door de FBI en de CIA in de sovjetvestiging in Washington. Tevens was hij belast met actieve operaties tegen Amerikaanse diensten. Door toedoen van Ames konden enkele directe KGB-collega's van Tsjerkasjin op de sovjetambassade als CIA-agenten worden geïdentificeerd. Soms leverde Ames de namen rechtstreeks, soms gaf hij slechts vage aanwijzingen, waarna de KGB de jacht op de verraders binnen de sovjetgelederen, in Washington of in de Sovjet-Unie zelf, opende. Ames verstreekte ook informatie over technologisch geavanceerde afluisteroperaties van de CIA op sovjetgrondgebied en over belangrijke programma's om informatie te verkrijgen over de nucleaire bewapening van de Sovjet-Unie. Tsjerkasjin wijst er overigens terecht op dat de meeste van de tien agenten die door het verraad van Ames de dood vonden, met uitzondering van Tolkatsjov, over weinig interessante informatie buiten hun directe werksfeer beschikten. Zij hadden geen informatie over wat zich elders bij de KGB of andere vitale sovjetinstellingen afspeelde. Een duidelijk geval, zoals Tsjerkasjin het noemt, van 'thieves stealing from thieves', dat het naar zijn mening zeker niet verdiende om met de dood te worden bestraft.

De uitwerking van Hanssens verraad, die in een Amerikaanse gevangenis eveneens levenslang uitzit zonder kans op voortijdige vrijlating, wordt door Tsjerkasjin anders beoordeeld. Hanssen werkte een groot deel van zijn carrière bij de afdeling contra-inlichtingen van de FBI en kon de KGB uit dien hoofde informatie toespelen over agentenoperaties die zijn werkgever tegen de KGB opzette. Via de 27 computerdiskettes die hij in de loop der jaren voor de KGB en later de SVR in dead drops achterliet, leverde hij ook duizenden documenten die hij had gedownload van servers bij de FBI. De KGB kreeg door Hanssen informatie toegespeeld over zeer geavanceerde en dure afluisterprogramma's van de Amerikaanse afluisterdienst National Security Agency (NSA). Zo bleek een tunnel onder de sovjetambassade in Washington volgestouwd met de modernste afluisterapparatuur die de NSA daar met hulp van de FBI had aangelegd. Hanssen leverde ook informatie over Amerikaanse satelliettechnologie en Amerikaanse inbraken in de satelliettransmissies van andere landen, waaronder de Sovjet-Unie. Hij gaf documenten door over het Amerikaanse *continuity of government program*, dat beoogde de continuïteit van het Amerikaanse overheidsapparaat te garanderen in een eventuele kernoorlog. In dat geval zouden

bijvoorbeeld topfunctionarissen, onder wie de president, naar commandoposten in reusachtige ondergrondse bunkers worden geëvacueerd. Volgens Tsjerkasjin was de informatie die Hanssen aan Moskou leverde tientallen miljarden dollars waard.

Zowel Ames als Hanssen zijn uiteindelijk door verraad vanuit de SVR ontmaskerd, al hebben de Amerikanen in eerste instantie de indruk willen wekken dat zij door eigen spoorwerk Ames hadden getraceerd. In het geval van Hanssen was het lek aan Russische kant zonder meer spectaculair te noemen. De CIA kreeg complete stukken uit het SVR-dossier van Hanssen door een agent aangeleverd, inclusief een plastic zak met zijn vingerafdrukken erop, die hij ooit in een van de dead drops voor de Russen had achtergelaten. De plastic zak was later voor de Amerikaanse rechter een belangrijk bewijsstuk tegen Hanssen.

Een opvallend aspect aan de zaak van Ames en Hanssen is dat zij niet door de KGB gerekruteerd werden, maar in eerste instantie zelf hun diensten aanboden. Bijzonder in het geval van Hanssen was ook dat niemand bij de KGB of de SVR ooit een persoonlijke ontmoeting met hem heeft gehad. Niemand bij de KGB en de SVR kende zijn identiteit, al kon Tsjerkasjin uit het soort informatie dat Hanssen leverde wel afleiden dat het waarschijnlijk om een FBI-medewerker ging. Pas in 2001, toen de naam Hanssen na zijn arrestatie opeens de voorpagina's van de wereldpers haalde, wisten Tsjerkasjin en de SVR wie het betrof. Agenten die zelf hun diensten aanboden (*walk-ins*) kwamen ten tijde van de Koude Oorlog, ondanks niet aflatende pogingen van de KGB en de CIA om zelf actief te rekruteren, veelvuldig voor. Belangrijke agenten als Oleg Penkovski en de Amerikaanse marineofficier John Walker waren *walk-ins*.⁵ Maar er was ook het krankzinnige geval van KGB-officier Vitali Joertsjenko, die in augustus 1985 de Amerikaanse ambassade in Rome binnenliep om zijn diensten aan de CIA aan te bieden. Tijdens een *debriefing* door de CIA gaf hij waardevolle informatie prijs, maar enkele maanden later keerde hij – vervuld van heimwee – toch weer terug naar zijn oude werkgever. De Russen probeerden politieke munt uit de zaak te slaan door Joertsjenko voor zijn terugkeer naar Moskou op een persconferentie te laten beweren dat hij door de CIA was ontvoerd.

Kukliński

Op grond van het voorgaande zou men kunnen denken dat in de laatste fase van de Koude Oorlog vooral de sovjets aan de winnende hand waren in de ondergrondse strijd tussen de CIA en de KGB. Het verraad van Ames en Hanssen verschafte de KGB inderdaad een sterke positie, maar ook de CIA liet zich in agentenoperaties niet onbetuigd. Een voor de Amerikanen succesvolle operatie was die waarin de Poolse kolonel Ryszard Kukliński de hoofdrol speelde.

Deze zaak is gedetailleerd beschreven door Benjamin Weiser in *A Secret Life*. Opvallend is dat ook Kukliński uit eigen beweging zijn diensten aan de CIA aanbood, door in augustus 1972 een brief te schrijven aan de Amerikaanse ambassade in Bonn.

Weiser heeft langdurig met Kukliński gesproken en kon bovendien putten uit allerlei materiaal dat de CIA hem ter beschikking had gesteld. Hierdoor komt zowel de Amerikaanse als de Poolse kant van deze zaak in het boek goed uit de verf. Bij zijn besluit om voor het Westen te gaan werken, werd Kukliński vooral geleid door zijn afkeer van het sovjetregime, dat Polen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in zijn greep had. Hij was ervan overtuigd dat Polen in een alliantie met westerse landen thuishoorde en niet in een door de Sovjet-Unie overheerst Warschaupact. Kukliński rapporteerde de CIA uitvoerig over de politieke en militaire situatie in Polen, dat in de jaren zeventig een roerige periode doormaakte. Dankzij zijn werk kwam hij vaak in contact met hoge sovjetmilitairen en kon hij topconferenties en andere belangrijke beraadslagingen van het Warschaupact bijwonen.

Eind 1981 werd Kukliński met zijn vrouw en twee zoons door de CIA via de Pools-Oost-Duitse grens naar West-Berlijn 'geëxfiltreerd' omdat er acuut gevaar dreigde dat de Poolse veiligheidsdienst hem zou ontmaskeren. Tegen die tijd had hij de CIA meer dan 40 000 pagina's aan informatie geleverd, vooral over het sovjetleger. In januari 1978 leverde Kukliński bijvoorbeeld veertig in het geheim gefotografeerde documenten, waaronder de notulen en besluiten van vergaderingen van de ministers van Defensie en de Militaire Raad van het Warschaupact uit de periode 1969-1977 en voordrachten van ministers van Defensie over luchtverdediging en *command and control*-systemen van het Warschaupact. Van groot psychologisch belang – ook voor Kukliński zelf – was een voorstel van de opperbevelhebber van het Warschaupact, sovjetmaarschalk Viktor Koelikov, om de legers van de lidstaten in geval van oorlog onder sovjetbevel te plaatsen. Voor Kukliński was een dergelijk voorstel een belangrijke rechtvaardiging van zijn werk als Amerikaans agent. Het moet hem een groot gevoel van voldoening hebben gegeven toen hij hoorde dat hij in een memorandum van de CIA gekarakteriseerd werd als 'the best placed source now available to the American government in the Soviet bloc'.

Een interessant aspect van *A Secret Life* is de aandacht die Weiser besteedt aan wat de Amerikaanse inlichtingendiensten *tradecraft* noemen, het handwerk van de spionage. Duidelijk wordt dat het voor de CIA geen sinecure was om in een communistisch land als Polen met zijn strikte veiligheidsregime regelmatig contact met een belangrijke agent te onderhouden. Kukliński communiceerde onder andere via dead drops. Hij schreef boodschappen met onzichtbare inkt, maar maakte ook gebruik van miniatuurcamera's en

elektronische zenders. Van tijd tot tijd waren er persoonlijke ontmoetingen, maar die waren om veiligheidsredenen meestal zeer vluchtig. Een enkele keer was er een ontmoeting in het buitenland die wat langer duurde, waarbij op een bepaald moment ook het Centraal Station in Den Haag nog even als ontmoetingsplaats diende. De procedures en veiligheidsmaatregelen waarmee dit werk gepaard ging, worden door Weiser uitvoerig geschetst. Zo was er het *brush contact*, een vluchtige ontmoeting met een agent waarbij iets zodanig wordt overhandigd dat dit voor de observanten van de plaatselijke veiligheidsdienst onzichtbaar blijft. De CIA had van het brush contact een speciale studie gemaakt en de methode lijkt ook vandaag de dag nog van belang.

Eind 1981, kort voor de afkondiging van de staat van beleg door generaal Jaruzelski, werd Kukliński met zijn gezin in de Verenigde Staten in veiligheid gebracht. De overgang naar een leven in het Westen, onder een nieuwe naam en identiteit en zonder kennis van de Engelse taal, was niet gemakkelijk. Beide zoons zouden in de Verenigde Staten door ongevallen om het leven komen. Na de val van het communisme ging er nog enige tijd voorbij voordat Kukliński erkenning kreeg in zijn vaderland. In mei 1984 was hij bij verstek ter dood veroordeeld en dit moest eerst officieel ongedaan gemaakt worden. Uiteindelijk werd hij in 1998 in Polen als een held ontvangen. Hij overleed in februari 2004 in de Verenigde Staten.

Hafizullah Amin

In *The Main Enemy* beschrijft Milt Bearden niet alleen klassieke agentenoperaties als die van Tolkatsjov, Ames en Hanssen, waar hij als medewerker van de CIA zelf bij betrokken was, maar ook de zeer belangrijke rol van de Amerikaanse dienst bij de oorlog in Afghanistan in de jaren tachtig. Bearden was een sleutelfiguur bij de Amerikaanse wapenleveranties aan de Afghaanse mujaheddeen die het opnamen tegen het sovjetleger. Hij figureert ook in het monumentale en uitstekend gedocumenteerde *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the Soviet Invasion to September 11, 2001* van de Amerikaanse journalist Steve Coll. Bearden komt daaruit, mede door Colls gevoel voor treffende anekdotes en rake typering, naar voren als een schilderachtig figuur, die voor alles een *covert operator* was, iemand die actief ten strijde trekt tegen de vijand. Een *case officer*, die moeizaam contact onderhoudt met een belangrijke agent in het veld, was hij eigenlijk niet. Blijkbaar zag hij dit zelf ook zo. Tijdens regionale conferenties van *chiefs of station* (chefs van CIA-vestigingen in een bepaald land) placht hij op te scheppen over zijn werk: ‘All of you guys out there, you try to recruit Soviets. Me, I just kill them.’

Een van de talrijke interessante kwesties waarover Coll zijn licht laat schijnen is de Afghaanse dictator Hafizullah Amin, die in december 1979 bij het begin van de sovjetinvasie in gevechten met Spetsnaz-eenheden van de KGB en de GROe in zijn eigen paleis om het leven kwam. Sommige KGB'ers hebben na 1991 wel beweerd dat Amin, officieel een communist, in werkelijkheid een CIA-agent was.⁶ Geruchten van die strekking circuleerden eind jaren zeventig ook onder het Amerikaanse diplomatieke personeel in Kaboel. Coll vermoedt dat het gerucht door de KGB zelf was verspreid om Amin bij de Afghaanse communistische partij in diskrediet te brengen. Hij was namelijk in de ogen van Moskou een te zelfstandige koers gaan varen. Vóór die tijd had Amin juist jarenlang op de loonlijst van de KGB gestaan. Medewerkers van de KGB-*rezidentoera* in Kaboel hadden regelmatig geheime ontmoetingen met hem in geparkeerde auto's.

De verdenking jegens Amin ging een rol spelen bij het besluit van de sovjetleiders om eind 1979 Afghanistan binnen te vallen en hem uit te schakelen. In een persoonlijk memorandum aan partijleider Leonid Brezjnev van begin december 1979 signaleert KGB-voorzitter Joeri Andropov een geleidelijke verschuiving van Amins loyaliteit van de Sovjet-Unie naar het Westen. In de weken voor de sovjetinvasie heeft de KGB nog pogingen ondernomen om de dictator te vergiftigen en hem door een sluipschutter te laten liquideren, maar die mislukten. In de vroege ochtend van Eerste Kerstdag 1979 legde het Veertigste Leger bij Termez pontonbruggen over de rivier de Amoe Darja en rolden de eerste sovjettanks de grens over. Volgens de versie van Coll openden tegelijkertijd zeventienhonderd KGB-commando's, gekleed in uniformen van het Afghaanse leger, de aanval op het paleis van Amin, met het doel hem en zijn naaste medewerkers uit te schakelen.⁷

Wat opvalt in het boek van Coll is het grote gebrek aan daadkracht van de CIA inzake Afghanistan nadat het sovjetleger de aftocht had geblazen. Die terughoudendheid valt wellicht te begrijpen als het gaat om de eerste jaren na 1989 toen Afghanistan haar grote betekenis als strijdtoneel tegen het sovjetleger voor de Amerikanen had verloren. Bovendien ging de CIA begin jaren negentig gebukt onder de gevolgen van de Iran-contra-affaire, waarbij de dienst zijn boekje rijkelijk te buiten was gegaan en in strijd met resoluties van het Congres had geopereerd. Het strategisch belang van Afghanistan nam echter in de tweede helft van de jaren negentig weer aanzienlijk toe, vooral nadat Osama bin Laden zich er vestigde en zijn boze plannen begon te smeden.

In de periode waarin al-Qaeda een nieuwe generatie terroristen in trainingskampen in Afghanistan opleidde, hielden de CIA en de Amerikaanse regering zich vooral bezig met de vraag of liquidatie van Bin Laden politiek haalbaar en wenselijk was. De overwegingen die

hierbij een rol speelden en die door Coll uitvoerig worden geschetst, kunnen in het licht van 11 september 2001 slechts als volkomen wereldvreemd worden beschouwd. Sinds het midden van de jaren zeventig gold voor de CIA een presidentieel verbod op het uitvoeren van een politieke moord. Dit verbod was uitgevaardigd nadat aan het licht was gekomen dat de CIA in de eerste helft van de jaren zestig diverse pogingen had ondernomen om buitenlandse regeringsleiders, onder wie Fidel Castro, te vermoorden. De grote vraag was onder welke omstandigheden het de CIA nog wel was toegestaan al-Qaeda-figuren als Osama bin Laden of zijn tweede man Ayman al-Zawahiri neer te schieten. Over dit soort kwesties hebben volgens Coll hoge CIA-functionarissen urenlang met juristen van de Amerikaanse overheid gedebatteerd. Enkele dagen na de aanslagen op de ambassades in Kenia en Tanzania in augustus 1998 ondertekende president Clinton een memorandum, waarin het de CIA werd toegestaan Bin Laden en zijn lijfwachten te doden zolang het geweld werd gebruikt ter zelfverdediging bij een legitieme poging tot arrestatie. Attorney General Janet Reno was eigenlijk een andere mening toegedaan. Zij vond dat dodelijk geweld tegen Osama bin Laden alleen mocht worden toegepast als er sprake was van een concrete aanvalsdreiging (*imminent attack*) van hem tegen de Verenigde Staten. Vervelende bijkomstigheid is dat moeilijk is vast te stellen wanneer een aanval precies aanstaande is. Bovendien zou de CIA bij een operatie tegen Bin Laden in Afghanistan waarschijnlijk gebruik moeten maken van Afghaanse agenten die zij had gerekruteerd. De mentaliteit van deze agenten stond wel heel ver af van de Amerikaanse juridische haarkloverij. Zij zouden waarschijnlijk het principe van de 'Afghaanse hinderlaag' hanteren, dat wil zeggen het vuur openen met alles wat je hebt, iedereen overhoop schieten en vervolgens alles aan God overlaten.

Geen wonder dat de CIA de duidelijkheid maar betrekkelijk vond en vreesde bij een mislukte operatie in Afghanistan in het beklagdenbankje terecht te zullen komen, zoals in het verleden wel vaker was gebeurd. Het Witte Huis en sommige politici in het Amerikaanse Congres beschuldigden de inlichtingendienst er vervolgens van te voorzichtig te zijn en te bevreesd voor het nemen van politieke en juridische risico's. Vaak was het echter juist het Witte Huis dat van een operatie afzag. Zo was de CIA in de loop van 2000 in het luchtruim boven Afghanistan druk in de weer met zogeheten *predators*, kleine onbemande vliegtuigjes, met camera's uitgerust, die urenlang boven een bepaalde plek konden hangen en veelvuldig voor verkenningsdoeleinden werden gebruikt. Niet ver van de stad Kandahar ontdekte men een aantal simpele gebouwen waarvan op basis van informatie ontleend aan predators en satellieten werd aangenomen dat Bin Laden er herhaaldelijk kwam. Het Witte Huis kreeg zelfs luchtopnamen te zien van Bin Laden ter plekke, gekleed in traditionele Arabische dracht.

Er was echter een probleem. Agenten ter plaatse wezen op de aanwezigheid van gezinnen met kinderen. Op satellietfoto's waren waslijnen en een kinderschommel te zien. Binnen het Pentagon en het Witte Huis ontstond grote onenigheid over de vraag of het vanwege mogelijke *collateral damage* politiek wel verstandig was een lading kruisraketten op het complex af te vuren op een moment dat Bin Laden vermoedelijk aanwezig was. Behalve de moeilijkheid om tijdig exacte informatie te verkrijgen over Bin Ladens verblijf op die plek, was ook het probleem van de kinderschommel een van de factoren die de Amerikaanse regering deed besluiten van een bombardement of een aanval met Special Forces af te zien. Terughoudendheid was kennelijk het motto bij het Witte Huis en de CIA.⁸

Na 11 september 2001 lijkt er weer sprake van een slingerbeweging de andere kant op. Typerend is in dit verband het programma van *extraordinary rendition* (buitengewone uitlevering) dat onder de regering van George W. Bush een grote vlucht heeft genomen. De Amerikaanse regering geeft hierover niet of nauwelijks opening van zaken, maar door lekken in de pers en naarstig speurwerk van journalisten is er inmiddels het een en ander over bekend geworden. De CIA levert in het kader van extraordinary rendition personen met een niet-Amerikaanse nationaliteit, die ervan verdacht worden zich in te laten met islamitisch terrorisme, uit aan Arabische regimes die het met de mensenrechten niet al te nauw nemen, zoals Syrië, Egypte en Jordanië. Soms worden ook personen het slachtoffer die niets met terrorisme te maken hebben. Berucht is inmiddels het geval van een Canadese staatsburger van Syrische afkomst die in september 2002 bij een overstap op Kennedy Airport in New York werd opgepakt en met een speciaal vliegtuig naar Jordanië en vervolgens over land naar Syrië werd overgebracht. Daar zou hij een jaar hebben vastgezet en naar verluidt ernstig zijn mishandeld.⁹ Naar schatting 150 mensen zijn op deze wijze door de CIA aan 'bevriende' Arabische regimes overgedragen. In *Ghost Wars* is te lezen dat met de praktijk van buitengewone uitlevering al onder president Bill Clinton werd begonnen, maar dat het programma na de aanslagen in New York en Washington een veel grotere vlucht heeft genomen. Sindsdien gelden immers geheel nieuwe regels. Zoals een hoge CIA-functionaris in september 2002 tegenover een commissie van het Amerikaanse Congres opmerkte: 'After 9/11, the gloves have come off.'

Dr. B.M. de Jong is verbonden aan de leerstoelgroep Russische geschiedenis en Oost-Europakunde van de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

- Milt Bearden en James Risen, *The Main Enemy: The Inside Story of the CIA's Final Showdown with the KGB* (New York en Toronto 2003).
- Victor Cherkashin en Gregory Feifer, *Spy Handler: Memoir of a KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen and Aldrich Ames* (New York 2005).
- Steve Coll, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and bin Laden, from the Soviet Invasion to September 11, 2001* (New York 2004).
- Benjamin Weiser, *A Secret Life: The Polish Officer, His Covert Mission, and the Price He Paid to Save His Country* (New York 2004).

1 Groep Alfa was een speciale commando-eenheid van de KGB die een belangrijke rol speelde op sleutelmomenten in de geschiedenis van de Sovjet-Unie en Rusland. Tijdens de staatsgreep in augustus 1991 weigerde Groep Alfa het Witte Huis te bestormen, waar de Russische president Boris Jeltsin en zijn aanhangers zich hadden verschanst. Bij de gevechten tussen Jeltsin-getrouwe troepen en aanhangers van parlamentsvoorzitter Roeslan Chasboelatov in oktober 1993, greep Groep Alfa na enige aarzeling in ten gunste van Jeltsin. Ook waren leden van Groep Alfa betrokken bij de bestorming van het Doebrovkatheater in Moskou in oktober 2002.

2 Zie ook Pete Earley, *Confessions of a Spy: The Real Story of Aldrich Ames* (New York 1997) 146-147 en passim.

3 Tsjerkasjins memoires zijn, ongetwijfeld dankzij de bijdrage van zijn Amerikaanse *ghost writer* Gregory Feifer, opvallend vlot geschreven. In Rusland hebben na 1991 tal van ex-KGB'ers op eigen kracht memoires geschreven, maar deze zijn doorgaans oppervlakkig en gortdroog van stijl, ondanks de interessante functies die de auteurs vroeger vaak bekleedden.

4 Een uitstekend boek over de Penkovski-zaak, ondanks de wat hoogdravende titel, is Jerrold L. Schecter, Peter S. Deriabin, *The Spy Who Saved the World: How a Soviet Colonel Changed the Course of the Cold War* (New York 1992).

5 Walker bood in het midden van de jaren zestig zijn diensten aan de KGB aan en schakelde tevens zijn zoon, zijn broer en een vriend voor zijn spionagewerk in. Hij leverde gedurende bijna twintig jaar vooral informatie over de communicatiesystemen van de Amerikaanse marine aan de KGB. Zie Pete Earley, *Family of Spies: Inside the John Walker Spy Ring* (Toronto 1988).

6 Zie bijvoorbeeld Vjatsjeslav Sjironin, *Pod kolpakom kontrrazvedki. Tajnaja podopleka perestrojki* (Achter de coulissen van de contra-inlichtingendienst. De geheime werkelijkheid van de perestrojka) (Moskou 1996) 128-129.

7 Over de bestorming van het paleis van Hafizullah Amin in december 1979 circuleren verschillende versies die niet in alle opzichten met elkaar overeenstemmen, zie bijvoorbeeld Michael Boltunow, *Terror Profits. Geschichte der geheimsten KGB-Einheit* (Berlijn 1994) 57-107.

8 De verlamming bij de CIA wordt treffend geschilderd in Melissa Boyle Mahle, *Denial and Deception: An Insider's View of the CIA from Iran-Contra to 9/11* (New York 2004). Vanaf het eind van de jaren tachtig ging de CIA volgens Boyle Mahle gebukt onder allerlei restricties van morele en politieke aard die het de dienst praktisch onmogelijk maakten om agenten en informanten met een besmet verleden in het buitenland te rekruteren. Zowel het Witte Huis als de CIA waren terughoudend ten aanzien van tal van andere operaties die immers konden misgaan en zodoende de zittende regering in grote verlegenheid brengen. Een van de hoofdstukken heeft de toepasselijke titel 'Politically correct espionage'.

9 Zie Jane Mayer, 'Outsourcing Torture: The secret history of America's "extraordinary rendition" program', in: *The New Yorker*, 14 februari 2005. Te vinden op http://www.newyorker.com/fact/content/?050214fa_fact6, geraadpleegd op 10 februari 2005.